

Bibó István (ifj.)

BIBÓ ISTVÁN MAGYAR ÖNÉRTTELMEZÉSE ÉS ÖNKRITIKÁJA*

Tisztelt Konferencia, kedves Barátaim!

I. Konferenciánk célja, ill. fő témája nem Bibó István munkássága, nem is a mai magyarországi politikai és mentálhigiénés helyzet, hanem az, hogy tisztába jöjjünk – mint magunkat kereszténynek valló értelmiségiek – önmagunkkal, illetve a magunk szerepével és feladatával, azaz a *kihívásokkal és saját felelősségünkkel* a mai magyarországi helyzetben, amelyre a súlyos politikai megosztottság és a mentálhigiénés deficit mellett harmadikként a nemzeti tudat, illetve identitás válsága is jellemző. Ez a válság ok-okozati sorrendiség tekintetében a másik kettővel (együtt hármásban és párosával külön-külön is) a tyúk és a tojás viszonyában van; és ez a viszony – mivel negatív jelenségekről van szó – akár egymást reprodukáló circulus vitiosusként is leírható. A rendszerváltás óta eltelt húsz év ezt az állítást alátámasztani látszik. (Érdeemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni a Hitler börtönében gondolkodó protestáns teológus, Dietrich Bonhoeffer fontos felismerésére a *butaság* – más fordításban az *ostobaság*, eufemisztikus nevén a mentálhigiénés deficit – mibenlétéről. Eszerint az ostobaság nem az agybéli befogadóképesség szerény mértéke, nem a gondolkodás fürgeségének hiánya vagy az értelmi teljesítőképesség alacsony foka, hanem – az ő gondolatát továbbgondolva – az alternatívák meglátására, áttekintésére, végiggondolására és a közöttük történő választásra, döntésre, azaz a szabad ítéletalkotásra való képtelenség, alkalmatlanság. Mint ilyen, elsősorban nem biológiai, hanem társadalmi jelenség: ostobának nem születik az ember, hanem azzá válik, vagy azzá teszik, mégpedig olyan környezetben, olyan emberi közösségekben, ahol a személyiségnek nincs módja a gondolkodást szabad választások és döntések helyzeteiben gyakorolni. Azaz – és ez Bonhoeffer felismerése – butává elsősorban a *szabadság hiánya, a szabadság megvonása* teszi az embert; és hozzátehetjük: fokozza és fölerősíti ezt a folyamatot, ha az ember – kényelemből, fáradságból, félelemből vagy bármi egyéb okból – beleegyezőleg le is mond a szabadságáról. Természetesen vannak nagyon eltérő emberi képességek és adottságok; de ha arra gondolunk – amire Bonhoeffer rá is világít –, hogy a tanulatlan vagy lassú észjárású ember nem feltétlenül ostoba, s az igen képzett (a mai világban akár többdiplomás ember) is lehet nagyon ostoba, akkor igazat kell adnunk neki; és azt is hozzátehetjük, hogy felismerését a XX. század politikai története egész néptömegekre vonatkozóan is igazolta. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999. 14–15.)

A szervezők részéről ezek a megfontolások magyarázzák a három konferencianap tárgyválasztását, így a mai napét is, a magyar önértelmezés és önkritika kérdését. Előadásom az ezzel való szembenézéshez keres és javasol fogódzókat-erőforrásokat-példát Bibó István személyiségében és munkásságában.

* Előadásként elhangzott az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Magyar Pax Romana közösen rendezett ökumenikus konferenciáján Balatonszárszón, 2011. április 27-én.

2. Mielőtt arra próbálnék válaszolni, hogy miért tűnik erre alkalmasnak éppen az ő személye és munkássága, elmondom, hogy a témát nem én javasoltam, címét sem én adtam, és sem végzettség, sem önképzés, sem gyakorlati tevékenység révén nem vagyok szakértője. Mégis elvállaltam, három nagyon erős elkötelezettség miatt. Az első ilyen elkötelezettségem a Szabadegyetemhez és annak ökumenikus szellemiségéhez kapcsol, és ezen keresztül a jelen konferencia társrendezőjéhez is, a Magyar Pax Romanához; és mivel a kapacitálás e két szervezet vezetőségétől jött, nehéz lett volna nemet mondanom. A második elkötelezettség apám életművéhez és gondolataihoz köt, amelyet szakértelem nélkül is elég jól ismerek, s bár előadások tartására ilyen esetben általában nem az utókorra átvedlő elfogult családtag a legmegfelelőbb, a most nekünk szükséges vita és együtt gondolkodás elindítására talán alkalmas lesz. A vállalásban legerősebb szerepet azonban a harmadik elkötelezettség játszotta, amely a megjelölt témán belül nem is annyira a nemzeti önértelmezéshez, mint inkább az önkritikához fűz, mert tanári rögeszmém és szinte missziós hevületem tárgya a társadalmi/nemzeti/magyar – bármelyik jelzővel illethető – önkritika szükségessége, illetve katasztrofális hiánya a mai magyar közéletben; és úgy érzem, hogy amit erről apám szellemében gondolok, az valóban aktuális. Ennyit előljáróban mentségemül.

3. Miért tűnik e tekintetben vonzónak, fogódzóul és erőforrással alkalmasnak Bibó István személye és munkássága?

3.1. Nem azért, mintha tévedhetetlen volna, hanem mert megingathatatlan és mélyen (érzelmileg is) megalapozott személyes elkötelezettségei vannak.

3.1.1. Először is az *európai kultúra* és annak gyökerei, elsősorban a *kereszténység és az antikvitás iránt* és ezen belül kitüntetetten és személyesen *Krisztus személye iránt* (Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp., 1986, III. kötet, 5–124.: AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME C. tanulmány. A továbbiakban az idézetekre való hivatkozás – amennyiben csak a tanulmány címe, illetve kötetszám és oldalszám jelzi őket – erre a kiadásra, illetve ennek kiegészítéseként 1990-ben megjelent IV. kötetére utal).

3.1.2. Másodsorban az előzőekkel összefüggésben, azokból következően elkötelezett *hazája iránt*. Erről műveiben bemutatkozászerűen, egyes szám első személyben csak egyszer nyilatkozott, egy befejezetlenül maradt könyv kéziratában, melyet 1942-ben kezdett írni az európai módszerek és az európai egyensúly háború után esedékes helyreállításának kérdéseiről, és ezt ritkán is szokták idézni; de írásainak témaválasztása, tárgyalásmódja és hangvétele sem hagy kétséget állításom igazsága felől. „*Minthogy ma általános szokás minden írásmű hátsó gondolatait s érdekeltségi hátterét kutatni, jobbnak találom, ha előre meg is adom az ehhez szükséges adatokat. E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja azonosítani magát azokkal az uralmi igényekkel, melyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak; demokrata, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek; mindamelllett nem áttal e könyvben több ország számára monarchikus megoldást javasolni, ugyanakkor azonban elveti a leginkább javasolt monarchikus megoldást, a dunai Habsburg-monarchiát; szocialistának vallja magát, s hívója a jövő osztály nélküli és kizsákmányolásmentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekeelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata; végül híve az európai államszövetségnek, de mégsem tágit attól, hogy e könyv hatvan százalékaiban a régi önálló államokra szabdalt Európa területi kérdéseit taglalja, mert szilárdan meg van győződve, hogy az európai államszövetség nem teszi feleslegessé a területi kérdések megoldá-*

sát, sőt ellenkezőleg: a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működésének.

Számít reá, hogy mindezek miatt könyvét paradoxnak és ellentmondónak fogják találni mind-azok, akik a ma uralkodó és kötelező dogmatikus sémákban gondolkodnak, amilyenek a konzervatív, keresztény, nemzeti, kapitalista, liberális, szocialista, kommunista stb. sémák. Ezek a sémák a kibontakozás legszörnyűbb akadályai, s nem a problémák maguk: bárki, akiben egyszerre megvan a gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége, körül tudja járni a problémákat és kitapogatni a lehető megoldás vagy megoldások útjait. Ami emberfeletti, a megtalált megoldásokat megküzdetni elvekkkel, sémákkal, melyek mindent a maguk merev... [itt megszakad a szöveg, a bekezés előző változata:]

Ha azokból a szokásos dogmatikai álláspontokból indulunk ki, amelyekben az emberek ma általában gondolkodnak, akkor ez a könyv tele van paradoxonokkal és ellentmondásokkal. De e sorok írójának nem is volt a törekvése, hogy megfeleljen azoknak a szokásos dogmatikus kereteknek, amelyekben ma az emberek gondolkodni szoktak, s így nem is számít rá, hogy egészében megnyerje akár a konzervatívok, akár a szocialisták, akár a nacionalisták, akár a keresztény irányzatok híveit. Ezek szempontjából ez a könyv telve van ellentmondásokkal és paradoxonokkal.

Nem hisz a monarchia isteni elhivatottságában, de mégis monarchikus megoldásokat javasol döntő kérdésekben, viszont elveti azt a monarchikus megoldást, melyről általában a legtöbb szó esik: a Habsburg-restaurációt. Katasztrofálisnak tartja, ha a közép- és kelet-európai államszövetséget a szovjet meghódítaná, de egyáltalán nem híve egy szovjetellenes európai frontnak sem.” (AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL, I. kötet, 604–605.)

3.1.3. Harmadszor, ugyancsak az eddigiekkel összefüggésben: elkötelezett az emberi méltóság és szabadság iránt. Témaválasztásával, stílusával és hangvételével jellegzetesen igazolja ezt fiatalkori, életében nem publikált fogalmazvány a 30-as évek végéről: *A szabadságszerető ember tízparancsolata.* (Szövege: BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 190–191.)

3.1.4. Negyedszer pedig elkötelezett mindezen értékek jövője iránt, azaz megvan benne a *bonhoefferi értelemben vett optimizmus*, a reménynek és bizalomnak az az ereje, „mely a jövőt sohasem engedi át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt”. (Idézet Bonhoeffertől; ellenség alatt természetesen nem a politikai ellenfelet, tudományos vitapartneret vagy kötekedő szomszédot, hanem a bibliai értelemben vett Gonoszt kell érteni. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999, 21.) Nem tudom, hogy ismerte-e Bibó István ezt a megfogalmazást; kitelik tőle, hogy igen, bár hivatkozni nem hallottam rá. De ha nem ismerte, akkor kijelenthető: ha ismerte volna, egyetértett volna vele, elfogadta volna, élete a tanú rá.

3.2. Erőforrásnak és fogódzónak azért is alkalmas ez az életmű, mert Bibó István mindezen elkötelezettségekhez való viszonyát nem aktuális politikai körülmények vagy érdekek szerint alakította, mérte, adagolta; politikai és egzisztenciális viszonyok szorításában sem változott a személyisége. Ezt életének tényei és közelebbi ismerőinek tapasztalatai egyaránt igazolják.

3.3. És azért is, mert aki mindezt megérzi a szövegeiben és gondolatmeneteiben, az biztonságban tudhatja magát a tekintetben, hogy nem egy párt vagy ideológia szócsövével, agitátorával vagy manipulátorával találkozik; hanem a görcs- és félelemmentes párbeszédben *egzisztenciálisan érdekelt valakivel*, olyannal, aki nem azt várja az általa megszólított hallgatójától, közönségétől, vitapartnerétől, hogy véleményét mindenképpen elfogadja, táborát erősítse, támogatását neki adja. Hanem azt, hogy együtt tisztáb-

ban lássanak, egymás szándékait és indítékait ne értsék félre, szándékosan pláne ne, de véletlenül se; és ebben, a félre nem értés szándékában mindig következetesen példát mutat.

3.4. Bibó István személyisége a jóhiszeműséget, a vitapartner, sőt a politikai ellenfél megértésére való törekvést, a türelmet, az ítélkezéstől való tartózkodást, egyáltalán: valamely erkölcsi mércének való megfelelés igényét testesíti meg. Csupa olyasmit, amit a közbeszédben és a politikai-történelmi publicisztikában a „realisták” lekicsinylőleg, leggyakrabban naivitásként szoktak emlegetni: mintha ezek a közéletben-politikában sem szükségesek, sem fontosak, sem érvényesek nem volnának. Igaz, szükségességüket, fontosságukat és érvényességüket ma Magyarországon paradox módon leginkább egy negatívum igazolja: az, hogy közéletünkben *milyen kínzóan* hiányoznak.

4. Rátérve az előadásom címében jelzett kérdésre: Bibó István magyar önértelmezésének alapja egy olyan nemzetfogalom, amely szerint a – modern, európai – nemzet elsősorban és döntően politikai közösség, amelyet folyamatosan történelmi és politikai élmények és tapasztalatok alakítanak és tartanak össze. De hogy ez a folyamat jól vagy rosszul, kedvezően vagy kedvezőtlenül, szerencsésen vagy szerencsétlenül, harmonikusan vagy torzan, egészséges módon vagy betegesen alakul, abban a külső erők és körülmények mellett változó arányban, de *döntő szerepe van az adott politikai közösség belső erőinek*, köztük is kitüntetetten a tudatos és kritikus önreflexiónak. Bibó István felfogásában a nemzetnek a saját céljaira, feladataira, teendőire vonatkozó önkritikus reflexiója a nemzeti identitás szempontjából sokkal fontosabb és termékenyebb, mint akár a régi dicsőség számontartása, akár a magyar alkat vagy „*a magyar lélek minéműségén való bármiféle töprengetés*”. (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 619.) Ebből következően Bibó István magyar önértelmezésének legfeltűnőbb jegyei – különösen ma forgalomban lévő önértelmezésekkel összevetve – az alábbiak:

4.1. Aktuálpolitikai céloktól és viszonyoktól független belső koherencia – ezt írtam előzetes téziseimben; de ezt most pontosítanám így: az éppen aktuális pártviszonyoktól és egyéb politikai és társadalmi erőviszonyoktól független belső koherencia. Ugyanis aktuálpolitikai *célja* Bibó Istvánnak igenis volt, sőt azt kell mondani, hogy legfontosabb írásainak nagyon is voltak nagyon aktuálpolitikai céljai – de ezek a célok függetlenek voltak az éppen aktuális erőviszonyoktól, és abból fakadtak, amit ő a saját *belső és nagyon koherens erkölcsi-politikai értékrendje alapján* (erkölcsi-politikai: ez kötőjellel értendő és írandó!) aktuális feladatnak vagy elhárítandó veszélyeknek érzett. Ezt a tételemet és néhány következő megállapításomat műveire hivatkozva szeretném bizonyítani.

4.2. Kiegyensúlyozottság: nem esik végtettségbe, öntudat és önkritika egyensúlya jellemző rá; továbbá az, hogy az értelmi megközelítések mögött megérezhető az érzelmi elkötelezettség, de a más irányú érzékenységek megértése és figyelembevétel is. A szókimondás és tapintat egyensúlya, és folytathatnám.

4.3. Az önértelmezésen, önreflexión belül az önkritika mellett a további „ön-” előtagú alkatrészek tekintetében jellemző: az önbecsapásnak és alfajainak (önfelmentés, önigazolás, önsajnálát, önünneplés, öndokumentálás, önmarcangolás, önpocskondiázás) teljes hiánya, az önismeretnek és kellékeinek (önvizsgálat, önirónia, öntudat, önmérséklet) jelenléte. Nem másokban keresi a hibát (nem mintha nem látná, hanem mert mások hibáján nem tudunk segíteni, a magunkén igen).

4.4. Hazaszeretete nem a nagy szavak, nem a felületi érzelmek és elfogultságok gyűjteménye, hanem elsősorban *féltés a haza/nemzet jövőjét fenyegető veszélyektől*, melyek közül a legsúlyosabbnak az erkölcsi züllést és a külső-belső szabadságdeficitet tartotta,

és nem győzte hangsúlyozni ezek kölcsönös összefüggését. A szabadság hiánya züllést és butulást eredményez, a butaság képtelenné tesz a szabadságért való küzdelemre és áldozathozatalra, azaz a szabadsággal való élésre. Ezzel kapcsolatos politikai veszélyérzete kiválóan működött, és veszély-előrejelzései – sajnos – nagymértékben igazolódtak.

A féltés és a zülléstől való óvás mellett megvan viszont az *öröm és elismerés* (ha nem volna elkoptatott szó, büszkeséget is mernék mondani) a haza/nemzet valódi teljesítményei fölött, és *szégyenkezés* a szégyenei miatt. A szégyenkezés gondolatmenetei – amelyekre még szeretnék visszatérni – leginkább a békeszerződésről, a magyar alkatról és a zsidókérdésről szóló tanulmányokból idézhetők, az öröm és az elismerés főleg az 56-os írásokban érhető tetten.

Hazaszeretete *feladatcentrikus*, és azokból meríti az erőt a múltból, akik (nagyjából) ugyanígy gondolkoztak (Zrínyi, Bocskai); kifejezett nemzeti önkritikában pedig Petőfire és Széchenyre hasonlít, Petőfi gyerekes/költői hevülete és Széchenyi önmarcangolása nélkül (vö. Petőfi: *MAGYAR VAGYOK*, Széchenyi *NAPLÓ*-ja).

Az eddig mondottakat szeretném néhány fontos művére hivatkozva – és nagyobb részben idézetekkel – alátámasztani.

1944 nyarán írta meg – stílusát és mondanivalóját tekintve – egyik legnaivabb szövegét, *A MAGYAR MUNKÁSSÁG BÉKEAJÁNLATÁ*-t a magyar középosztálynak. Ez azért íródott, mert Bibó István akkor már tudta, hogy semmi jó nem fog kijönni abból, ha a kommunisták a háború után primitíven osztályharcos szemlélettel fognak hozzányúlni az 1944-ben erkölcsileg – és ezért politikailag is – leszerepelt, de a szabadság és demokrácia irányába mutató komoly hagyományokkal is rendelkező magyar középosztályhoz. Ezért a „békeajánlat” pontjaiba burkolva, de egyértelműen azt próbálja sugallni a munkásosztálynak (azaz a kommunistáknak), hogy ezzel öngólt rúgnának, s az általuk hirdetett demokratikus és szocialista eszmék lejáratódását idéznék elő. Ugyanakkor Bibó István részéről egyértelmű nemzeti/magyar önkritika mutatkozik meg abban a tényben, hogy a magyar középosztályt minden kvalitása mellett is politikailag leszerepeltnek mutatja be, és ilyenként szólítja meg a munkásság nevében, határozott (bár némi iróniával enyhített) kíméletlenséggel – noha a szerző maga is ehhez az osztályhoz tartozik. A Rákosi-rendszer kommunistái 1948 után mindazt megvalósították, amitől Bibó István óvni szeretne volna mind őket, mind a magyar középosztályt, ugyanis magukat és eszméiket eredményesen lejáratták, a középosztályt pedig újabb sérelmekkel gazdagították. (A *BÉKEAJÁNLAT* szövege: *BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLETŰT DOKUMENTUMOKBAN*. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 204–211. – Első megjelenés: *Kritika*, 1983, 12. sz. 13–25., közreadja Szilágyi Sándor.)

1945. decemberi híres cikke *a magyar demokrácia válságáról* azért íródott, nagyon is aktuális politikai céllal, hogy felhívja a figyelmet a politikai félelmek és az ezek nyomán kialakulható polarizálódás veszélyeire. Idézem e cikk egyik legnaivabb bekezdését. Ebben a szövegrészben van nem is egy téves (túlzottan jóhiszemű) helyzetmegítélés, van közvetlenül akkor be nem vált előrejelzés: „*A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reak-*

ciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden biztos és nyugodt reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.” (II. kötet, 15.) Azt hiszem, nem kell a megfelelő fogalom párok behelyettesítésével újra felolvasnom ezt a szöveget ahhoz, hogy belássuk, itt is a naív mondatok szerzőjének veszélyérzete működött jól: az akkor be nem vált előrejelzések ötven év múlva mégiscsak beigazolódtak. Az ország tényleg kettészakadt egy ostobán feltett alternatíva körül, és amint azt néhány éve van alkalmunk megfigyelni, nem látszik képesnek, hogy erre való hajlamát meghaladja.

1946 tavaszán A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA C. tanulmány aktuális politikai célja az volt, hogy angolra és franciára lefordítva a békecsinálók asztalára kerüljön, hátha így elkerülhető az, ami akkor már kezdett látszani, hogy az új békemű nem lesz sokkal jobb, sőt Magyarország számára talán rosszabb is lesz, mint a versailles-i békemű volt; s hogy az új békemű prolongálja az itt élő kisállamok sérelmeit, terméketlen és veszélyes vitáit, tehát mindazt a rosszat, amit a versailles-i békemű okozott vagy tovább rontott. Bibó István itt is naív volt, és pechje is volt: a fordításra nem volt már idő, a nagyhatalmakat pedig nem érdekelte, hogy megértsék az itteni kisállamok bajait, talán nem is vették észre, hogy nem értik, az oroszokat pedig pláne egészen más érdekelte. Prolongálta a békemű a terméketlen és veszélyes vitákat? Igen, ma is benne ülünk ezekben, és még nem dőlt el az sem, hogy ki tudjuk-e használni azt az esélyt, amelyet eme viták meghaladására az Európai Unió jelent. Bibó István veszélyérzete itt is igazolódott.

1946 őszén, amikor már nagyon látszott, hogy Magyarország nem kap méltányosabb békeszerződést a trianoninál, sőt azt öt további község elcsatolásával szimbolikusan is tovább rontják, A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA C. cikke azért íródott (*Válasz*, 1946. október), hogy a békeszerződés következtében a magyar társadalomban lehetőleg ne a trianoni teljesen jogos, de rosszul feldolgozott sérelem rögzüljön, és ne a demokráciába vetett, amúgy is törékeny bizalom rendüljön meg. Hogy biológiai képzavarral fejezzem ki magam: arra igyekezett, hogy a lenyelendő gombócot ne a sérült lélek keserű levél, hanem a józan ész által termelt savakkal próbáljuk megemészteni.

Naív volt? Persze, azt hitte, ha valamit megír, azt elolvassák, és hatni is fog. – Igazolódott a veszélyérzete? Prolongálódott a rosszul vagy sehogy sem feldolgozott trianoni sérelem? Van hajlam a magyar társadalomban arra, hogy meginogjon a demokráciába vetett bizalma? Van még egyáltalán ilyen irányú bizalma? (Az erre vonatkozó legfontosabb mondatok: II. kötet, főleg a 284–290. oldalon.)

1948-ban az ELTORZULT MAGYAR ALKAT – ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM C. tanulmányának utolsó mondata szerint ez a tanulmány azért született meg, mert „[a]z a megnyugtató megállapítás [...], hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberen ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb [...] rámutattunk”. E munka megállapításait sokan, komoly történészek és politológusok is vitatják; de azt egyik sem állítja, hogy 1948 óta nem voltak súlyos megrázkódtatások és megakadások a magyar történelemben; és azt sem állítja senki, hogy ezek tüneteit általában időben észrevettük. Továbbá azt sem, hogy ezek a tünetek nem emlékeztetnek kísértetiesen a régebbi megakadások tüneteire. Ok, magyarázat és mentség van: 40 év politikai és ideológiai elnyomás; de a „magyar alkat” az elnyomás megszűnése, 1989

óta sem lett egészségesebb, sőt. A nemzeti/magyar önkritika egyik példaszzerű gondolatmenetét ebből az írásból idézve előadásom zárásaként szeretném felolvasni (II. kötet, 614–616.).

1948-ban a zsidókérdésről írott tanulmánya azért keletkezett, hogy indítást és fogódzókát adjon a közvélemény számára a kérdés társadalmi méretű megbeszéléséhez és feldolgozásához, mert a feldolgozatlan, megbeszéletlen traumák tovább hatnak, mérgeznek és torzítanak. „*A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat – írja Bibó István a tanulmány első bekezdésében –, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb.*” A tanulmány még éppen megjelenhetett, a remélt folytatásra a kommunista fordulat miatt már nem került sor. – Most pedig itt ülünk, és megállapíthatjuk, hogy a 40 évig szőnyeg alá söpört probléma a kommunizmus bukása óta, azaz több mint húsz éve elvi és erkölcsi síkon zavaros és torz viták és megnyilatkozások által a fejekben, konkrétan pedig a cigánykérdésben mérgez tovább, a megoldás területén pedig sem a szabadságunkkal, sem a demokráciánkkal eddig nem tudtunk mit kezdeni. Önkritikára – nemcsak közösségre, hanem személyesre is – sok példát lehetne idézni ebből a tanulmányból; legyen elég egy a befejezésből, amelyben néhány felmerülő kifogásra ad rövid választ a szerző: „*Lesz végül egy harmadik ellenvetés is, mely éppen ellenkezőleg, azt fogja mondani, hogy ez a gondolatmenet nemhogy túllontúl egyenlő lábra állítaná zsidók és antiszemiták egymás iránti ellenségességének kérdéseit, hanem éppen ellenkezőleg, ezt az egymással mégiscsak párhuzamos és egymást kiegészítő dolgot a lehető legnagyobb részrehajlással és egyenlőtlenséggel kezeli: a nem zsidók felé bőven osztja a kemény és elítélő szavakat, s a zsidóüldözésekért való felelősség örökös hangoztatásával újabb tápot ad a zsidók elégtételkeresésének, ellenben a zsidók mértéktelenségéről nem szól, hanem csak vattába csomagolva beszél arról, hogy a zsidók magatartásai a környezetre hogyan hatnak. Ez azonban nem véletlenül történt így. Aki a zsidó helyzet valóságáról a legkevesebbet is úgy akarja mondani, hogy azt zsidók is meghallják, annak két dolgot kell előbb magában teljesen feloldania: egyrészt azokat a nagy vagy kis indulatokat, haragot, ellenségességet vagy bosszankodást, melyek benne a zsidókkal szemben valaha léteztek vagy felkeltek, másrészt pedig bármiféle erkölcsi ítélkezésre vagy akár csak erkölcsi leckéztetésre és tanulságok levonására való hajlandóságot. Ezer év történeti tapasztalata kapcsolta össze a zsidók számára a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettséggel és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzetével. De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is. Hagyjuk meg tehát ezt olyanoknak, akik a zsidók nevében és képében beszélhetnek hozzájuk. A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben ellenben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat. Ezért kérem az olvasót is arra, hogy ne álljon meg annál, ami azért tetszik neki, mert a másíknak s a másíkról szól, hanem inkább annál, ami reá vonatkozik. S szeretném, hogy aki nem tud egy véleményre jutni a szerző tételeivel, fogadja el a jó szándékát közös kiindulási alapnak.*” (II. kötet, 796–797.)

1956-ban Bibó István november 4-i kiáltványa, utána kibontakozási tervei és az 1957 tavaszi EMLÉKIRAT azért – vagy azért is – íródtak, mert látott még néhány tízezreléknyi esélyt arra, hogy ne sikkadjon el az, amit a magyar forradalom legizgalmasabb vívmányának tartott, s ami miatt a magyar forradalmat a század legizgalmasabb politikai

kísérletének nevezte: ti. a Nyugat-Európában kialakult demokratikus társadalomszervezési technikának és a szocializmus valódi – nem kommunista és nem osztályharcos – tartalmának összekapcsolása, illetve – mondjuk így – ennek a kísérletnek a lehetősége. Mint tudjuk, ez a lehetőség hosszú időre – lehet, hogy végleg – elsikkadt; a szocializmus tartalmának valódi, erkölcsileg érvényes részéről ma már senki sem beszél, miközben mindannyian szenvedünk a multiktól, és nincs igazán reményteljes elképzelésünk az erkölcsileg indokolhatatlan, méltánytalan és gyakran felelőtlen nagyvagyonok és a növekvő mélyszegénység közötti feszültség megoldására. Az EMLÉKIRAT-ban Bibó István ezt is nagyon pontosan leírta. „Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népitételek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. [...] A kapitalizmus mai, sokszorososan megfodozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyon-képződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetele előtt, évezredek óta ismeretesek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamutvagyonnak, még inkább a mamutvagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagyvagyon-képződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselői demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon.” (IV. kötet, 219–220., 231–232.) Az

EMLÉKIRAT '56 tanulságait foglalja össze, fordulatait szinte kívülről tudom; de csak most tűnt fel, milyen pontos vészjelzést is tartalmaz. Évek óta látjuk és érezzük a rendszer-váltás utáni óriási tömegek tehetetlen prédává válását, látjuk és nézzük a földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékát is. Az idézett szöveg e hónapban ünnepelhette 54. születésnapját; nem tehetünk hát szemrehányást Bibó Istvánnak, hogy ha tudott minderről, miért nem szólt időben.

Az eddig felsorolhatóakhoz hasonlóan legutolsó, ide kapcsolható művét is aktuálpolitikai céllal írta Bibó István, ami elsőre furcsa megállapításnak tűnhet, ha csak azt tekintjük, hogy 1968-tól kezdve több éven át írta, és 1976-ig küszködött angliai megjelentetésével. Hogy milyen személyes munkakörülmények között, arról jobb nem beszélni; inkább idézek egy 1968-as leveléből, amelyben az angliai megjelentetéshez kérte ottani barátai tanácsát és segítségét. A mű a ciprusi válság kapcsán a nemzetközi területi-etnikai viták megoldására nemzetközi politikai döntőbírószági gyakorlat kialakítását javasolta, s ennek lehetőségeit és akadályait, elvi és gyakorlati kérdéseit járta körül. Nem jövendölte meg a szocialista tábor és a Szovjetunió felbomlását, sem a 90-es évekbeli balkáni helyzetet, arról szólt csupán, hogy a világnak nincs módszere és eszköze a területi viták kezelésére, és az erre való felkészülést javasolta akkor, amikor ezek a területi kérdések elszigeteltnek tűnve merültek fel (Írország, Ciprus, Izrael), s a hidegháborús világban semmi esélye nem volt annak, hogy ilyen kérdésekről elfogulatlanul tárgyalni vagy egyáltalán beszélni lehessen. Bibó István ezt írja művéről Révai Andrásnak: *„UNO-köröknek írtam, annak a diplomata és funkcionárius egyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével és ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 1956-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellene. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratta és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, hogy leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”* A mű tehát naiv. De ma, a balkáni háború után (és egy újabb koreai előtt?) leszögezhető: a naiv Bibó István nem tévedett, amikor azt állította, hogy a nemzetközi területi viták elintézetlensége és elintézhetetlensége szinte ugyanakkora veszély, mint a környezetszennyezés vagy az atombomba. Mi pedig hozzátehetjük: ma már – az arab-izraeli konfliktuson keresztül – a nemzetközi terrorizmusnak is táptalajt jelent. (LEVÉL RÉVAI ANDRÁSHOZ, IV. kötet, 253. – Az emlegetett mű: A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI, IV. kötet, 283–682.)

Elmondhatjuk, hogy megoldási kísérletei vagy javaslatok nagy többségükben nem valósultak meg, vagy mert tényleg naivak voltak, vagy mert valamiért lekésték a kritikus, ritkán adódó kedvező pillanatot, vagy mert eleve nem adódott kedvező pillanat – de azt nem mondhatjuk, hogy álbajokra, álveszélyekre és álproblémákra pazarolta volna az energiáit.

4.5. Folytatva Bibó István magyar önértelmezésének sajátosságait: Szabó Zoltán szerint: ő „*a legtürelemesebb magyar*”. Nyugalma és türelme, bonhoefferi értelemben vett optimizmusa mögött nem vallásos tisztelői is megérik a hit jelenlétét. Konrád György, aki – legalábbis a hagyományos, egyházas értelemben – nem nevezhető vallásosnak, a

BIBÓ-EMLEKKÖNYV számára készült írásában ki is mondja ezt, amikor Bibó István november 4-i parlamenti helytállását méltatja: „*Bibó Istvánt, a személyes méltóság egyik magyar bajnokát, azt hiszem, segítette a vallásos hite. Összefüggést látok szellemi függetlensége és Istenre szegezett lelkiismerete között. Neki nem kellett várnia, hogy a történelem legyen a bírója, megvolt neki a maga bírója, akire súlyos figyelemmel ráhagyatkozhatott. Ez a bíró azt sugalmazta, hogy belső szabadság nélkül nincs ép emberi személyiség. [...] Szeretném, ha minél több fiatalember csatangolna el a világba tanulni, s szeretném, ha előbb-utóbb hazajönnének. Nemzeti önbecsülésüket erősítené, ha Bibó Istvánra gondolnának. Ez a ma már halott férfi a többiek helyett is cselekedett, de szigorúan a maga nevében. Én lélekben akkor is, azóta is felhatalmaztam őt erre a cselekedetére, helyettem is tette, amit tett. Mindenkienek eljön a maga ideje; rendelt ideje van a némaságnak és a megszólalásnak; Bibó István megérezte a maga idejét.*” (Kézírtatos emlékkönyv, 672.)

4.6. A ma nálunk közforgalomban lévő magyar önértelmezésekre (még ha nem is a szomorúan vagy nevétségesen anakronisztikus szélsőségesekre gondolunk) általában a Bibó Istvánra jellemző fentiek hiánya, ill. ellenkezője jellemző; s hogy ezekből az önértelmezésekből gyakran mennyire penetránsan hiányzik a magyar közösségi önkritika, arra nézve általam tapasztalt két mai (rendszerváltás utáni) példaesetet hozok ide. Az első 1994 elején történt. A Baár-Madas igazgatójaként a református egyház akkoriban megerősödő MIÉP-es hangadói már kezdtek engem liberális métegykötőként elkönyvelni, s ennek szárba szökkenő hajtása volt az, hogy egyik történelem szakos tanárom a métegykötő ellensúlyozására előadás-sorozatot szervezett az összdiákosság számára. S erről engem csak akkor tájékoztatott, amikor már letárgyalták az első időpontot a püspökkel, s előadónak felkértek ugyancsak a püspök mellé egy neves történészt is, aki az akkori politikában is prominens szerepet játszott, téma: a nemzetiségi kérdés. A furcsa eljárás-hoz jó képet kellett vágnom, de gondoltam, nagyobb baj nem lehet, hiszen a történésztől tudtam, hogy Bibó Istvánt már a 70-es évek elején, akkor még teljes agyonhallgatása idején olvasta, ismerte és őszintén tisztelte – erről apám számára dedikált könyvei is tanúskodnak, s a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben is szerepelt. Előadása az 1867 utáni két magyar nemzetiségi törvényről szólt: arról, hogy ez a törvény egész Európában a nemzetiségek tekintetében a legliberálisabb, legkedvezőbb, legkorszerűbb stb. volt – és kész, szó sincs Apponyi nyelvtörvényéről, és az a kérdés sincs feltéve, hogy ha ez így van (volt), akkor miért akartak '18-ban az összes nemzetiségek elszakadni? Valószínűleg – nagyjából legalábbis – minden igaz volt, ami elhangzott, de éppen ott fejeződött be az előadás, ahol a ma is aktuális problémát fel lehetett volna vetni, és gondolkodást lehetett volna elindítani a fejekben. Ehelyett csak az a tanulság volt evidens levonható minden diák számára, hogy a magyarság milyen elegáns, méltányos és nagyvonalú, s mégis a szomszéd népek milyen méltánytalanul bántak el velünk. És még ez is lehetett volna valamennyire igaz, ha feltevődött volna a kérdés: miért, hogyan, minek a következtében? S mindez történt egy művelt és komoly történész részéről, aki, mint említettem, Bibó István írásait már a 70-es évek elején olvasta és ismerte – ez volt számomra a legmegdöbbentőbb.

A másik történet. Öt vagy hat évvel ezelőtt az Országos Református Tanáregylet éves konferenciájának keretében közösen meglátogattuk a pusztaszeri emlékparkot. Idegenvezetőnk, a park tervezésében és felállításában is részt vett neves értelmiségi először körülmutatott az Árpáddal vagy Álmosossal kezdődő és talán IV. Károllyal végződő szabadtéri mellszobor-galérián valami ilyen mondattal: „*Ime, egy potenciális, bár meg nem valósult magyar birodalom uralkodói arcképcsarnoka*”, és ebben a mondatban – erre határo-

zottan emlékszem – a „birodalom” szónak volt kiemelten nosztalgikus hangsúlya, a mondat ennek a szónak a kedvéért hangzott el. Hasonló, bár kevésbé pregnáns hangsúlyokat a vezetés további folyamán is érezni véltem. A csúc, ami megerősítette számomra, hogy a vezetőnkben valóban nosztalgia él a meg nem valósult magyar birodalom iránt, akkor jött el, amikor egy jurta mintájára készült kiállítási épület egyébként jó térhatású belsejében először magáról a jurtáról beszélt, mint a nomád kori magyarok lakhelyéről, majd emlékeztetett arra, hogy már Hérodotosznál is szerepel a jurta, amikor egy szkíta fejedelem vagy törzsfőnök abban zajló fürdési szertartását írja le. Idézte is mind a jurtának, mind magának a fürdésnek a leírását, ahogy a középre állított nagy fakádba a rabszolgák vagy foglyok a vizet behordták stb., és hirtelen felcillanó szemmel, de teljes komolysággal, büszkeséggel ezt mondta: „*hát ugye, Európát mi tanítottuk mosakodni*”. Gonosz kommentárok jutottak eszembe: mit érezhet ez az ember, amikor a jelenlétében valaki a vízöblítéses WC-t angol WC-nek nevezi? Értem én, miért kell a szkíta–magyar azonosságot evidenciának tekinteni a történészek kételkedéseivel szemben: ugyanazért, amiért a hun–magyar rokonságot: mert így mégiscsak részesülhetünk valamennyi birodalmi dicsőségben. Bibó István erről 1948-ban így írt: „*Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitérés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítás, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet«.* Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt egyszerűen nem igaz. Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem terméketlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felszallangozása, ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kőszá maradványa. E lelki beállítás számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyar-nak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lették vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT..., II. kötet, 615–616.) És akkor – a magyarság érdekében elvégzendő feladataink szempontjából – végképp huszadrangúvá válik, hogy a történészek meg-egyeztek-e és miben a szkíta–magyar és a hun–magyar rokonság tekintetében. Aki pedig megtalálja feladatát saját és gyermekei jövőjével kapcsolatban – hogy pl. megtanítsa őket mosakodni –, az sose fog birodalomhiányban szenvedni.

Egyébként mintha egyenesen nekik, a birodalomhiányban szenvedőknek írta volna Bibó István az alábbi gondolatmenetet is – bár nagy kérdés, hogy a címzettek megértik-e. Az idézet A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA c. tanulmányban A TERÜLETI VITÁK NYOMORÚSÁGA c. részéből, A TERRITORIOCENTRIKUS SZEMLÉLET c. fejezetből való: „*Az egzisztenciális bizonytalanság és a területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, territoriocentrikus szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó »irredentista« nemzeteket dönti politikai és kulturális terméketlenségbe, azonban nem*

hagyja érintetlenül a »birtoklókat«, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorogatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt, vagy milyen területeket közvetel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet mélyen antidemokratikus. Azért mélyen, mert önmagában nem jelent sem elnyomatást, sem oligarchiát, hanem egészében, mint szemléletmód összeférhetetlen a demokráciával. A demokrácia ugyanis a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhetik annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akarataik viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki.” (II. kötet, 231–232.) És most is tegyük fel a költői kérdést: vajon a veszély, amelyre az idézet utolsó mondata 65 évvel ezelőtt figyelmeztetett, elmúltak tekinthető a XXI. századi Magyarországon?

4.7. Bibó István gondolatmenetei-válaszai a nemzeti önkritikával szemben felhozott gyakori érvelésekre olvashatók A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA C. tanulmányok A BÉKESZERZŐDÉS MINT BŰNHŐDÉS C. részében. (VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp., 1986, II. kötet, 286–290.) Itt szinte az egészet fel kellene olvasnom, de ehhez kevés az idő – mindenkinek nagyon komolyan ajánlom. Olvasható, illetve letölthető az interneten is, a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjáról (www.mek.oszk.hu).

5. Szeretnék befejezésül néhány ajánlást, illetve javaslatot tenni (remélhetően Bibó István szellemében) a téma további feldolgozásához.

5.1. Az önértelmezésből (magyarságtudatból, nemzeti identitásunkból) nem maradhat ki az önkritikus szemlélet. Ugyanis **5.1.1.** a hazaszeretet és nemzeti önkritika nincs ellentétben egymással, sőt! Aki nem tud szégyenkezni a hazája miatt, az nem szereti a hazáját! Pilinszky János: „A hazát csak részvétellel szabad szeretni”, azaz: ha tényleg szeretjük, akkor nemcsak a dicsőségében, hanem a szégyeneiben is osztoznunk kell, abban is részt kell vennünk. Ugyanezt mondja Petőfi száz évvel korábban (és száz évvel patetikusabban, de neki így is elhihetjük): „...hőn szeretem, imádom Gyalázatában is nemzetemet” (Petőfi: MAGYAR VAGYOK).

5.1.2. Ha pedig valaki meg akarja védeni önmagát és az övéit (családját, egyházát, hazáját, nemzetét) a tényleges veszélyektől, kevés okosabbat tehet, mint hogy önkritikus szemlélettel figyelni önmagát és övéit. Nagy előny ugyanis, ha tévedéseinket, hibáinkat, vétkeinket mi magunk vesszük észre lehetőleg legelőször, de ha ez nem sikerül, akkor is minél hamarabb.

5.1.3. Nincs az az ellenség, rosszindulatú szomszéd, irigy felebarát, aki nagyobb tőkét tud kovácsolni ellenünk a mi önkritikánkból, mint amekkora előnyt jelent saját magunknak az önkritikus szemlélet a valósághoz való viszonyban. Egyébként is le kell szögezni, hogy önkritikánk (bűnvallásunk, szégyenkezésünk) nem rosszindulatú szomszédainknak és irigy felebarátainknak szól, hanem önmagunknak, illetve az Úristennek, és nem azok előtt szégyenkezünk, akik nem jobbak nálunk, hanem „mindenelőtt nagyapáink előtt

szégyelljük magunkat, akik jobbak voltak nálunknál, és unokáink előtt, akik remélhetőleg jobbak lesznek nálunknál”. (A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA, II. kötet, 290.)

5.1.4. Aki kritikával van önmaga iránt, és ezt nyilvánosan is vállalni képes, az bátrabban és főleg hitelesebben mondhatja ki azt is, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak” (Zrínyi), és azt is, amit Bibó Istvántól kicsit hosszabban idéznék most, A BÉKESZERZŐDÉS-ből: „...nyugodtan és keményen szembe kell szállnunk a bennünket vádoló szomszédaink vonatkozásában is azzal a beállítással, mely különféle, egyébként nem is indokolható békeszerződési és hatalmi előnyöket demokratikus érdemekkel akar igazolni. A demokráciának területi kérdésekben egyetlenegy direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni. Sokkal becsületesebb dolog nyíltan vállalni tiszta és egyszerű hatalmi politikai indítékokat. A békeszerződést így is, úgy is alá fogjuk írni, és be fogjuk tartani: minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben? Az igazság az, hogy ami a demokratizmus morális vértetéjét illeti, ezen a téren az összes kelet-európai kis népek, magunkat is beleértve természetesen, messzire esnek a tárgyilagosságnak, a mértéktartásnak és az igazságérzetnek attól az ideáljától, melyet egy-egy északi állam tudott megvalósítani; pl. Dánia 1919-ben, amidőn még olyan területeket is, melyek mind történetileg, mind nyelvileg dánok voltak, csak népszavazás alapján volt hajlandó Németországtól átvenni; vagy Svédország, mely olyan elegánsan tudott Norvégiaától elválni. Soha sehol a mi szomorú közép- és kelet-európai téreinken arra nem volt példa, hogy bármelyik ország a nemzet nagy hiúsági és hatalmi kérdéseiben a demokrácia következményeit ilyen módon a végsőkig le tudta volna vonni. A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasiszmuhoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek. [...] A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt. Csak egy-egy emelkedik ki közülük egy-egy szerencsés történelmi pillanatban: a múlt század elején a lengyelek, a szabadságharcban a magyarok, a masaryki demokráciában a csehek, a fasiszmu elleni nagy felszabadító háborúban a jugoszlávok. De a pillanatokra föltámadt nagyvonalúság hamar megszűnik, s a feudális Lengyelország, a kiegyezéses Magyarország s a hitleri koncentrációs táborokat utánzó Csehszlovákia [beszűrés tőlem, B. I. ifj.: és a magyarokat tízezrével kivégző, bosszúálló Jugoszlávia] szomorúan mutatják a kelet-európai acsarkodás szokott útjára való visszatérést. Végül ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdemek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia és a fasiszmu szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádőbbenés”. (II. kötet, 284–285.)

Megjegyzendő, hogy ennek a rádöbbenésnek még ma is előtte vagyunk.

5.2. Sérelemünk és a velünk történt igazságtalanságok feldolgozásához – az önkritikus szemlélet mellett, pontosabban e szemlélet alkalmazásával – tisztán fel kellene ismer-nünk, hogy azokból mi az, ami ma már reparálhatatlan és visszafordíthatatlan, és azokat elfogadni. Nem beletörődésből, nem gyengeségből vagy gyávaságból, hanem hogy ne gárgyuljunk bele a sérelmekbe, és ha a múlttal foglalkozunk, azt tudjuk a jövőre nézve tenni; és nem kevésbé azért is, hogy – bármilyen keserűséget kell is cipelnünk – semmiképpen se hintsük el új gyűlölködések magvait. Ennek tudatában az elfogadás, a tudomásulvétel nem lesz azonos a beletörődéssel, sem a rossznak jóvá való átmázolá-sával, amit a Kádár-rendszer esetében sajnos megtettünk (meg is van az eredménye).

Ha bízunk is abban, hogy az Úristen a rosszból is valami jót hozhat ki, akkor sem gondolhatjuk és nem mondhatjuk a rosszról, a gonoszról, hogy jó, sem az idő múltával, sem megszokásból, sem beletörődésből, sem „a kisebbik rossz” elfogadásának megkönnyítése végett. A jó és gonosz ismeretének ezt a feszültségét – ha már szert tettünk rá a paradicsomban az ismeretes eredménnyel – tartósan bírunk kellene, éspedig (humanista nyelven szólva:) szellemi és lelki erővel, továbbá (keresztény nyelven szólva:) Isten kegyelmében bízva, hittel és értelemmel. Itt szeretném külön felhívni a hallgatóság figyelmét Kuti József írására: A SZOLIDARITÁS IDEJE – TRIANON TEOLÓGIAI RECEPCIÓJA. AZ EPMSZ 2010-es évkönyve, 132–138.

5.3. Kifejezett, konkrét distinkciót kell tenni a kollektív bűn és kollektív szégyen között: az első elutasítandó, a másodikat jobb vállalni, mert akkor is rajtunk maradó tény, ha nem vállaljuk. Ha vállaljuk, akkor legalább valamennyire gazdái lehetünk a saját szégyenünknek, és kevésbé fog megviselni az elkerülhetetlen tény, hogy a mi szégyenünkkel mások is szeretnek gazdálkodni, természetesen saját javukra.

Gondolatmenetek és válaszok találhatók erre a kérdésre Bibó István ZSIDÓKÉRDÉS ÉS A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA c. tanulmányaiban, újabban pedig a romániai magyarság aktuális helyzete felől kiválóan megfogalmazva Szilágyi N. Sándor: SZEMPONTOK A NEMZETTUDAT LÉLEKTANÁHOZ c. cikkében. (In: Szilágyi N. Sándor: MI-EGY-MÁS. KÖZÉLETTI ÍRÁSOK. Kolozsvár, 2003, 97–117.)

5.4. Fontos, hogy aki bocsánatkérést *követel*, tudjon *elfogadni* tökéletlen bocsánatkérést is; és át kellene gondolni, érdemes-e *elvárni* a bocsánatkérést. (Szilágyi N. Sándor hivatkozott írása e szempontból is gondolatébresztő.)

5.5. A stílus és hangnem kérdései sem mellékesek. Ma Magyarországon már az ujjgyakorlat szintjén szokás a másik tábor szélsőségeinek primitív vagy durva megnyilatkozásain gúnyolódni; vagy égő gyűlölettel („mert ezek mind ilyenek”), vagy alig titkolt euforikus elégtétellel („lám-lám, ennyire hülyék és primitívek ők”). A magunk részéről próbáljuk ezt elkerülni. Bibó István a legkritikább esetben használt gúnyos hangot, ironiáját és egyébként kiváló humorát is óvatosan vette igénybe.

5.6. Összefoglalóan végül is úgy látom, hogy feladatunk kezdete-alapja *belső, személyes szabadságunk megőrzése*, de nem bezárkózva, magánéleti szinten, hanem valamilyen módon megosztva, kommunikálva a közösség többi tagjával, azaz egymást erősítve e szabadság megőrzésében. Bonhoeffer értelmében kellene optimistának lennünk, és ehhez erőforrást találnunk hitben és/vagy emberségben. A már idézett mondatot Bonhoeffer gondolatmenetében a következő bekezdés tartalmazza: „Okosabb dolog pesszimistának lenni; így nem csalódhatunk, s nem fogunk szégyent vallani az emberek előtt. Okosok között nem szokás tehát derülátónak lenni. Lényege szerint az optimizmus nem a fennálló helyzetről alkotott vélemény, hanem életerő, a remény ereje ott, ahol mások elcsüggednek, erő ahhoz, hogy emelt fővel járjunk akkor is, ha látszólag minden félresikeredik, erő a kedvezőtlen fordulatok elviseléséhez, olyan erő, mely a jövőt sohasem engedi át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt. [Kiemelés tőlem, B. I. ifj.] Minden bizonnyal létezik olyan ostoba, gyáva optimizmus is, amit csakugyan kerülni kell. Ám az olyan optimizmust, amely a jövő akarása, tévedjen bár százszor is, mégsem ítélné el senki... Vannak olyan emberek, akik komolytalannak, kereszténynek, akik keresztényietlennek tartják, ha valaki a földön jobb jövőt remél és ilyenre készül. Az ilyen emberek azt hiszik, hogy annak, ami jelenleg történik, nincs más értelme, csak a káosz, a zűrzavar, a katasztrófa, s így csüggedten vagy a világtól elmenekülve kibújnak az élet folytatása, a dolgok helyreállítása és a jövő nemzedékek iránti felelősség alól. Lehet, hogy az ítélet napja holnap lesz, s

ha így lesz, akkor örömmel abba is hagyjuk majd a jobb jövőért folytatott munkát – de csakis akkor, nem előbb.” (Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999, 21–22.)

Eddig az idézet. És hozzátettem azt a történetet is, amelyet Bonhoeffer is biztosan ismert. Allítólág Luther Márton egyszer megkérdezte valaki, mit tenne, ha kétség nélkül tudná, hogy másnap – holnap – eljönne az ítélet napja. Luther erre azt válaszolta: ma akkor is elültetném ezt az almafacsemetét, amelyet már előkészítettem.

Befejezésként ígértem egy idézetet az önkritikus önértelmezés példájaként. Íme: „...az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyá-vulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és -vállalásban, abban, hogy »a dolgot őt magát nézzük«, s azután »körmösen nyúlunk a magunk dolgához«, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondották.

Mindez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése. [...]

Így látva a dolgokat, minden hatás, minden beolvadás teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolvá, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért szereti meg ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával. Az asszimiláció lehet fáradtságos és lehet fájdalmas, de távolról sem olyan rejtelmes és irracionális folyamat, mint ahogy azt nálunk be szokták állítani. Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek nem úgy asszimilálnak, hogy titokzatos rendüléseket keltenek fel az idegen szívében, amitől az mindinkább ellágyul, míg végre puhán beolvad. Hanem úgy, hogy világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belesikerül ennek a közösségi életnek a sodrába. [...]

Le kell tehát teljes határozottsággal szögezniünk, hogy a magyar jelleg megismerésére irányuló törekvés és a magyarságnak mint közösségnek a megújítására irányuló erőfeszítések között nincs magától értetődő, egyértelmű kölcsönhatás. Felkutathatunk sokféle magyar jellegzetességet anélkül, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben feltétlenül a magyar közösség meg-

újulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemérnünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat minemősége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.

Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek mineműségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 614–616., 618–619.)

Sárközi Mátyás

BIBÓ ISTVÁN ÉS SÁRKÖZI MÁRTA BARÁTSÁGA

Sokféle levélváltást kellene átnézni ahhoz, hogy felderítsük, mikorra datálható Sárközi Márta és Bibó István ismeretségének a kezdete, ennél sokkal könnyebb annak a megállapítása, hogy mikor lett az ismeretségből barátság. Molnár Márta még újdonsült felesége volt Sárközi Györgynek, amikor az író 1936/37-ben, mint az Athenaeum Könyvkiadó cégvezetője szervezni kezdte az általa kigondolt MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE sorozatot, s ezáltal szorosabbá vált kapcsolata a falukutató Erdei Ferencel s rajta keresztül bizonyára annak jófejű, higgadt gondolkodású barátjával, Bibó Istvánnal is. A fiatalasszony szeme megakadt az Erdei fivéreken, mások voltak, mint a pestiek: aratásban, kazalrakásban, zsákolásban edzettek, napbarnítottak, s Mártában nem Molnár Ferenc lányát látták, hanem az okos, szexepiles nőt. Valószínű, hogy amikor megkezdődött a Márciusi Front demokratikus átalakulást követelő 1937-es programjának a megfogalmazása, akkor talán már a Városmajor menti, Nyúl utcai Sárközi-villában is feltűnt Erdei Ferenc oldalán Bibó István. Erdei Ferenc és Erdei Sándor, de még Ferenc menyasszonya, majd felesége, Majláth Jolán is meghitt barátaivá lettek Sárközi Györgynének. Bibó István e háború előtti években még nem.

1945 meghozta a maga tragédiáit és drasztikus változásait. Sárközi Györgyöt Balffürdőn megölték a nácik, a németek kiűzése után Erdei Ferencből kommunista párttagságú parasztpárti belügyminiszter lett, Bibó Istvánból a közigazgatás átszervezésén dolgozó minisztériumi osztályfőnök, majd egyetemi tanár. Sárközi Márta megölt férje örökében állt Illyés Gyula mellé, hogy újraindítsák a népi írók folyóiratát, a *Választ*.